

**Η ΕΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΝΟΥ ΚΑΤΑ
ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΝΥΣΣΗΣ ΚΑΙ
Η ΠΕΡΙ ΑΥΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΗ**

ΥΠΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΤΖΑΝΑΡΗ

Η ΕΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΝΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΝΥΣΣΗΣ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙ ΑΥΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΗ

ΥΠΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΤΖΑΝΑΡΗ
Δρ. Θεολογίας του Α.Π.Θ.

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἐπάρκεια καὶ ἡ καθόλου ἀναλυτικὴ προσέγγιση τοῦ ὄντος ἀποτελοῦν καίρια σημεῖα ἀναφορᾶς στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Εἰδικότερα στὸ ἔργο *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου* ἀλλὰ καὶ στὸ ἔργο *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* ὑπάρχουν σαφεῖς ἐπεξηγήσεις καὶ περιγραφές γιὰ τὴ σχέση κόσμου καὶ ἀνθρώπου ἐνταγμένα σὲ μιὰ καθολικὴ καὶ ἐξελεκτικὰ ἀρρηκτὴ συνάφεια. Ἡ ἐξελεκτικὴ πορεία τοῦ μικρόκοσμου καὶ τοῦ μακρόκοσμου φανερώνεται, καταρχὴν ὡς πληρώματα καὶ ὕστερα ὡς παραμετρικὲς ἐκφάνσεις τῶν δύο αὐτῶν πληρωμάτων, σὲ μιὰ διηνεκὴ καὶ δυναμικὴ πορεία καὶ κίνηση στὸ ἱστορικὸ καὶ κοσμικὸ γίγνεσθαι τῶν θείων ἀποκαλύψεων καὶ θεοφανῶν γεγονότων.

Στὴν παρούσα ἀρθρογραφικὴ μελέτη θὰ ἐνσκήψουμε στὴν ἀναφορὰ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης γιὰ τὴν «κατασκευή»¹ τοῦ ἀνθρώπου. Εἰδικότερα δέ, θὰ ἐξετάσουμε τὴ θεώρηση τοῦ νοῦ σύμφωνα μὲ τὶς ἀναφορὲς ποὺ ἐρρατίζονται στὸ γραπτὸ-ἔργο τοῦ Ἁγίου καὶ θὰ ἐμβάλομε στὴ βάσανο τῆς ἐπιστημονικῆς προσέγγισης τὴ σημερινὴ παρατήρηση τῆς Βιολογίας, ποὺ ἀφορᾶ στὴ σχέση τοῦ νοῦ μὲ τὰ μῦρα τοῦ σώματος, προκειμένου νὰ καταδείξουμε τὶς τυχόν σχετικὲς καὶ ἐκ παραλλήλου ἀντιλήψεις τῆς Ψυχολογίας καὶ τῆς Θεολογίας.

1. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου*, PG 44, 124A: «Τοῖς δὲ λοιποῖς ἐπεξίεναι τῶν κατὰ τὴν ἑξαήμερον κοσμογονίαν πεποιημένων, μάταιον ἐνομίσαμεν, τῆς ὑψηλῆς τοῦ δασκάλου φωνῆς μηδὲν τῶν ζητούμενων εἰς θεωρίαν παραλειπούσης πλὴν τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς...».

Προκειμένου όμως να εντοπίσουμε τις άπαρχές και τις προϋποθέσεις μιᾶς τέτοιας σύζευξης θα ήταν χρήσιμο να διευθετήσουμε έξαρχῆς ὀρισμένες ἐρμηνευτικές παραφθορές με στόχο να κινηθοῦμε σὲ μιὰ καθολικὴ συνεκφορὰ τῶν δύο ἐπιστημῶν.

Ὁ λόγος γιὰ τις ἐπιστῆμες, βεβαίως, περνάει μέσα ἀπὸ τὴ διαφύλαξη τῆς καθολικῆς ταυτότητας τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ὀριοθέτηση ἐνὸς ἀμοιβαίου σεβασμοῦ τοῦ κάθε ἐπιστητοῦ στὸ βαθμὸ πού ἡ ὀποια ἀλληλοπεριχώρηση δὲ θὰ ἀλλοιώνει τὴν οὐσία καὶ τὴν ἀλήθεια τῆς.

Εἰδικότερα στὴν ἐπιστῆμη τῆς Θεολογίας² τονίζεται ἐμφατικῶς ἡ διάκριση κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, στὴν ὀποία οἰκοδομοῦνται καὶ στερεώνονται καὶ χαρισματικὴ καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ Θεολογία. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐτερότητα τοῦ κτιστοῦ - ἀκτίστου θὰ μπορέσουμε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν πατερικὴ σκέψη καὶ νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴν ἀγιοποιητικὴ πορεία καὶ συλλογιστικὴ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης.

Ἔτσι, μετὰ τὴν υἰοθέτηση τῆς διπλῆς μεθοδολογίας τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ μετὰ τὴν ὀργανικὴ ἐξάρτηση κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου δὲν ὑπάρχει περιθώρια γιὰ καμία εἶδους ἀπομονωτικὴ συμπεριφορὰ τῆς κοσμικῆς πραγματικότητας. Ὅλα λειτουργοῦν σὲ μιὰ κοινωνία σχέσεων καὶ ἀναφορῶν τῆς ἀδιάσπαστης πραγματικότητας καὶ συνέχονται ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῆς θείας ἀλήθειας.

Ἡ παραπάνω διευκρίνηση δὲ γίνεται γιὰ κανενὸς εἶδους ἀπολογητικὴ κάλυψη ἢ φοβικὴ ἐναρμόνιση τῆς γνώσης μετὰ τὴν πίστη³. Ἡ σχολαστικὴ τούτη στατικὴ καὶ κλειστὴ ἀπολογητικὴ κονίστρα παραμένει ἐγκλειστὴ στὴ συλλογιστικὴ ἀπομόνωση τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀπόδειξης τοῦ ἀντικειμενικά ὠφέλιμου ἀποτελέσματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν Ὁρθόδοξη παράδοση, τονίζεται ἡ ἀπαρσάλευτη θεραπευτικὴ ὁδὸς καὶ διακονία τῆς χαρισματικῆς θεολογίας, πού μπορεῖ νὰ ἐρευνήσει ἡ ἐπιστημονικὴ θεολογία ὡς ἀλήθεια⁴. Φεῦ, λοι-

2. Ν. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, τ.μ. Α', σ. 148: «Ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ λόγια θεολογία λοιπὸν εἶχε καὶ ἔχει διαρκῶς σχέση πρὸς τὴ θεολογία τοῦ χαρίσματος. Ἐπιστῆμη καὶ γλῶσσα χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἐρευνα καὶ τὴ γνώση τῶν κτιστῶν πραγμάτων, καὶ γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση καθεμιᾶς δογματικῆς διδασκαλίας».

3. Μ. Μπέγζου, «Μεταξὺ ἀπολογητικῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆς», σ. 35: «...ἀπὸ τὸν 17ο ὡς καὶ τὸν 19ο αἰώνα, ὅταν μαινόνταν ἡ διαμάχη θεολόγων καὶ ἐπιστημόνων, κάθε μεταξὺ τους συζήτηση εἶχε ὡς ἐπίκεντρο τὴν Γένεση, τὸ πρῶτο κείμενο τῆς Ἁγ. Γραφῆς, καὶ μάλιστα τὰ ἀρχικά του ἐδάφια περὶ τῆς δημιουργίας, δίνοντας ἔτσι τὴν ἀφορμὴν στὴν ἐγκόλαση τῆς ἰδεολογικῆς πολεμικῆς καὶ τῆς θεολογικῆς ἀπολογητικῆς».

4. Λ. Σιάσου, *Αἶμα Σταφυλῆς*, σ. 154: «Ὅταν δὲ ὀμιλοῦμε γιὰ ἐπιστημολογικὴ θεωράκιση τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας, ἐννοοῦμε ὀλην ἐκείνη τὴ μακρὰ πνευματικὴ σπουδὴ καὶ σκευὴ μετὰ

πόν, ὅποιασδήποτε μορφῆς ἀπολογητικῆς ἢ συστηματοποιημένης ἐνθυλάκωσης ἀπολογητικῶν στοιχείων στὸ παρὸν ἀρθρογραφικὸ μελέτημα.

Ἡ ὀρθόδοξη Θεολογία συντείνει τὴ δημιουργικὴ τῆς παρακαταθήκῃ σὲ κάθε καινούργια ἐξέλιξη καὶ ἀνακάλυψη. Ἡ δυναμικὴ τῆς κατεύθυνση δὲν τὴν ἀποστασιοποιεῖ καὶ δὲν τὴν κλονίζει ἀπὸ κανενὸς εἶδους νέα γνώση καὶ ἐπιστημονικὴ γειτνίαση. Ἡ ἐπ' ἀγαθῷ συνεισφορὰ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν καὶ ἡ ἀναφορὰ τους στὴ «*φαρμακοποιό*» τους σύσταση συνδράμουν στὴν ἀκριβῆ ὀριοθέτησή της. Τὸ παρὸν τῆς ὀρθόδοξης Θεολογίας παρέχεται ἀφειδῶς σὲ κάθε νέα πρόκληση καὶ ἐπιστημονικὴ ἀναφορὰ. Ἐξάλλου δὲν ὑπάρχει οποιαδήποτε ὑποψία ἐκπληξης γιὰ τὰ μεγάλα τῆς δημιουργίας, διότι ὁ θαυμασμός γιὰ κάθε ἔργο τοῦ Θεοῦ, ἢ κάθε γνώση γιὰ τὴ δομὴ καὶ σύσταση τῆς δημιουργίας⁵ ἀποτελεῖ μιὰ ἐμπειρικὴ καὶ λειτουργικὴ σχέση τῆς ὑπαρξης μὲ τὸ λόγο τῶν πραγμάτων⁶. Τέλος ὁ γεγυμνασμένος νοῦς μπορεῖ νὰ στοχάζεται «*οὐκ ἔξω τοῦ πρέποντος*»⁷.

Ὅπως σημειώσαμε καὶ παραπάνω, ὅταν μελετοῦμε τὸ ζήτημα τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ υἱοθετήσουμε τὸ προαναφερθὲν ἐξελικτικὸ σχῆμα. Ὁ «*καθόλου ἀνθρω-*

τὴν ὅποια οἱ συγγραφεῖς τῆς τὴν ὀριοθέτησαν μὲ σπάνια ἀκριβογνωσία γενικῶς ἀπέναντι στὴν ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη».

5. Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἐξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 92: «Ὅ,τι μπορεῖ νὰ κάνει ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶναι λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι στὴν πραγματικότητα ὑπάρχει κρυμμένο στὰ σπλάχνα τῆς πραγματικότητας». Βλ. καὶ Π. Κανελλόπουλου, *Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα*, σ. 57: «Μπορεῖ, ὅμως, νὰ ἐξαντλεῖ ὁ περιορισμένος ἀνθρώπινος νοῦς στὴ λογικὴ του λειτουργία τὸν κόσμον ὀλόκληρον, τὸν κόσμον καὶ τὴν οὐσιαστικὴ του ὑπόσταση; Θὰ ἴταν παράλογο ἀν ἔλεγα ναί».

6. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἐξαήμερου*, PG 44 61A: «Καὶ ταῦτα μετὰ τὴν θεόπνευστον ἐκείνην τοῦ πατρὸς ἡμῶν εἰς τὸ προκείμενον θεωρίαν, ἣν οἱ ἐγνωκότες πάντες, οὐδὲν ἐλαττον τῶν αὐτῷ Μωυσῆ περιφιλοσοφημένων θαυμάζουσιν». Βλ. καὶ Χ. Γιανναρᾶ, *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρωσ*, σ. 117: «...Ὁ λόγος τῆς κοσμοτήτας τοῦ κόσμου, τὸ κάλλος ὡς ἀλήθεια τῶν ὄντων, δὲν ἐξαντλεῖται γνῶστικὰ σὲ ἓνα «σημαντικὸ» προσδιορισμὸ (ἀριθμητικὸ καὶ ποσοτικὸ) ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινον λόγον, ἀλλὰ συναντιέται μὲ τὸν ἀνθρώπινον λόγον στὰ πλαίσια ἐνὸς προσωπικοῦ διαλόγου, ἐνὸς γεγονότος προσωπικῆς σχέσης». Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἐξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 67 κ.έ. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, «Οἱ δύο «*Δημιουργίες*» στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης», σ. 179-180.

7. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 125B: «Ἡ δὲ τοῦ λόγου ὑπόθεσις τολμηρὰ μὲν ἴσως τοῖς πολλοῖς εἶναι δόξει, πλὴν οὐκ ἔξω τοῦ πρέποντος ἐνομίσθη». Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἐξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 187: «Ἄλλο ἢ ἐπιστημονικὴ «*διάκριση*» μὲ τὰ γεγυμνασμένα αἰσθητήρια, καὶ ἄλλο ἢ ἐπιστημονικὴ γνώση, μολονότι καὶ τὰ δύο εἶναι συνταιριασμένα καὶ λειτουργικὰ συνδεδεμένα».

πος»⁸ περιέχει ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα κατὰ τὴν πρώτη σπερματικὴ καταβολὴ καὶ διαδοχικὰ ἐξελίσσεται¹⁰. Εἶναι μιὰ συνεχὴς κίνηση τῶν πρώτων σπερματικῶν ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν καὶ ἀφορμῶν ποὺ κατέβαλε ὁ Θεὸς «ἐν ἀκαρεῖ»¹¹ στὴν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας, ποὺ ἀκαταπαύστως ὑπάρχει στὸ εἶναι καὶ αὐκινήτως τελειώνεται¹². Ἡ ἐξέλιξη, βεβαίως, αὐτὴ νοεῖται σὰν μιὰ συνεχὴς καὶ βαθμιαία ἀναγέννηση ἀπὸ τὸ προϋπάρχον σπερματικὸ ὕλικὸ τῆς πρώτης καταβολῆς, ποὺ συνεχίζεται διηγετικῶς¹³ πρὸς «τὸ αἰεὶ προκόπτειν ἐν τῷ ζῆτεῖν καὶ τὸ μηδέποτε τῆς ἀνόδου παύεσθαι, τοῦτό ἐστὶν ἡ ἀληθὴς τοῦ ποθουμένου ἀπόλαυσις...»¹⁴. Ὁλόκληρη ἡ δημιουργικὴ καὶ ἐξελισσόμενη κτίσις ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐνέργειαν παράδειγμα τῆς Θείας Οἰκονομίας, τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ.

8. Ν. Ματσούκα, *Οἱ δύο "Δημιουργίες" στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης*, σ. 182.

9. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου*, PG 44, 77D: «Τὴν μὲν δυνάμει τὰ πάντα ἦν ἐν πρώτῃ τοῦ Θεοῦ περὶ τὴν κτίσιν ὄρη, οἰνοὶ σπερματικῆς τινὸς δυνάμεως πρὸς τὴν τοῦ παντός γένεσιν καταβλήθεισι, ἐνεργεῖα δὲ τὰ καθ' ἕκαστον οὕτω ἦν»

10. Ν. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, σ. 183-184: «...ὁ Γρηγόριος Νύσσης τις φράσεις αὐτὲς τις ἐννοεῖ ὡς φανέρωση μιᾶς ἐξελικτικῆς πορείας κατὰ τις καταβολὲς τῶν ἀφορμῶν καὶ αἰτιῶν καὶ δυνάμεων ὄλων τῶν ὄντων, τις ὁποῖες δημιούργησε ὁ Θεὸς "συλλήβδην ἐν ἀκαρεῖ"». Βλ. καὶ Γ. Μαρτζέλου, *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικὸς προβληματισμός*, σ. 67: «Μὲ ἄλλα λόγια ὁ κόσμος δὲν προέκυψε μὲ τὴ δημιουργία ἐξ ὑπαρχῆς τέλειων καὶ ὀλοκληρωμένων δημιουργημάτων, ἀλλὰ τὰ δημιουργήματα τέθηκαν ἀπὸ τὸ Θεὸ καταρχὴν μὲ τὴ μορφὴ σπερμάτων στὴν κτίσις, ἔτσι ὥστε σιγά-σιγά, ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐξελικτικὴ διαδικασίαν καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀναγκαία φυσικὴ τάξιν νὰ ὀλοκληρωθοῦν καὶ νὰ γίνοντο "καλὰ λαν"».

11. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου*, PG 44, 77D: «...Τὴ μὲν δυνάμει τὰ πάντα ἦν ἐν πρώτῃ τοῦ Θεοῦ περὶ τὴν κτίσιν ὄρη, οἰνοὶ σπερματικῆς τινὸς δυνάμεως πρὸς τὴν τοῦ παντός γένεσιν καταβλήθεισι, ἐνεργεῖα δὲ τὰ καθ' ἕκαστον οὕτω ἦν...». Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, σ. 183-184.

12. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων*, PG 44, 885D: «Πάλιν δὲ καὶ τῆς νοητῆς φύσεως διηρημένης, ἡ μὲν ἄκτιστός ἐστι, καὶ ποιητικὴ τῶν ὄντων, αἰεὶ οὕσα ὅπερ ἐστὶ καὶ πάντοτε ὡσαύτως ἔχουσα, κρείττων τε προσθήκης ἀπάσης καὶ τῆς ἐλλαττώσεως τῶν ἀγαθῶν ἀνεπίδεκτος· ἡ δὲ διὰ τῆς κτίσεως παραχθεῖσα ἐς γένεσιν πρὸς τὸ πρώτον αἶτιον αἰεὶ βλέπει, καὶ τὴ μετουσίαν τοῦ περιέχοντος διαπαντός ἐν τῷ ἀγαθῷ συντηρεῖται, καὶ τρόπον τινὰ πάντοτε κτίζεται διὰ τῆς ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ἐπαυξήσεως πρὸς τὸ μείζον ἀλλοιούμενη, ὡς μηδὲ ταύτη τι πέρασ ἐνεθεωρεῖσθαι, μηδὲ ὄρω τινὴ τὴν πρὸς τὸ κρείττον αὔξησιν αὐτῆς περιγραφεσθαι». Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, σ. 186.

13. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τελειότητος*, PG 46, 285BCD: «νυνὶ δὲ τὸ κάλλιστον τῆς τροπῆς ἔργον, ἡ ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ἐστὶν αὔξεις, πάντοτε τῆς πρὸς τὸ κρείττον ἀλλοιώσεως ἐπὶ τὸ θεϊότερον μεταποιούσης τὸν καλὸς ἀλλοιούμενον Αὐτῶν γὰρ ἐστὶ ὡς ἀληθῶς τελειότης, τὸ μηδέποτε στήναι πρὸς τὸ κρείττον αὐξανόμενον, μηδὲ τινὴ πέρατι περιορίσασιν τὴν τελειότητα».

14. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων*, JAEGGER, VI, σ. 369, στχ. 24 καὶ 370 στχ. 1-2.

Ἡ ὑπαρξιακὴ ἐνότητα τοῦ προσώπου¹⁵ καταξιώνεται στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία ὑπὸ τῶν φωτιστικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Σῶμα καὶ ψυχὴ συνέχουν, ἀλληλοπεριχωροῦν καὶ ἀφράστως ἀνακροῦν¹⁶ τὸ σύνθετον τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς¹⁷. Τὸ σῶμα ἀποτελεῖ τὴν μετοχὴ τοῦ προσώπου στὴν ὕλη τοῦ κόσμου¹⁸ καὶ ἡ ψυχὴ¹⁹ συνέχει τὸν ὅλον ἄνθρωπο, ὡς

15. Π. Εὐδοκίμωφ, *Ἡ Ὁρθοδοξία*, σ. 92: «Τὸ πρόσωπο εἶναι ἕνας ὑπαρκτικός τρόπος, ποὺ διαποτίζει καὶ κάνει “προσωπικὴ” τὴν ὁλότητα ἐνὸς ὄντος, ποὺ κάνει τὸ ὄν αὐτὸ μοναδικὸ νὰ σκέπτεται τὸν ἑαυτὸ του, νὰ στοχάζεται τὸν ἑαυτὸ του καὶ νὰ καθορίζει τὸν ἑαυτὸ του..... Τὸ «πρόσωπο» οὔτε μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄτομο οὔτε εἶναι κάτι ποὺ προσθέτεται στὸ σύνολο σώμα-ψυχὴ-πνεῦμα, ἀλλὰ ἀντίθετα, τὸ σύνολο τοῦτο παρουσιάζεται συγκεντρωμένο στὸ ὑποκείμενό του, στὸν φορέα του, στὴν ζωικὴ ἀρχὴ του».

16. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 160D: «Τὸν δὲ νοῦν ὁμοτίμως ἐκάστω τῶν μορίων κατὰ τὸν ἀφραστον τῆς ἀνακράσεως (δικῆ μας ἢ ἀραιώση τῆς λέξης) λόγον ἐφάπτεσθαι νομιστέον...». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστι κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὁμοίωσιν*, PG 44, 1344B: «Οὔτε γὰρ ἡ ψυχὴ δίχα λόγου ἐπιτελεῖ τι, οὔτε ὁ λόγος δίχα ψυχῆς, οὔτε μὴν ὁ νοῦς πάλιν καθ’ ἑαυτὸν χωρὶς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ λόγου κατεργάζεται τι, διὰ τὴν ὁμοφυῆ καὶ συμφυῆ καὶ ἀλληλένδετον αὐτῶν κοινὴν δύναμιν τε καὶ ἐνέργειαν, τὴν κατ’ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν Θεοῦ».

17. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 233D: «Ἄλλ’ ἐνὸς ὄντος τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ διὰ ψυχῆς τε καὶ τοῦ σώματος συνεστηκότος, μίαν αὐτοῦ καὶ κοινὴν τῆς συστάσεως τὴν ἀρχὴν ὑποτίθεσθαι...». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστι κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὁμοίωσιν*, PG 44, 1332D: «Καὶ οἱ μὲν φασὶν αὐτῇ τῇ ἀκαριαίᾳ ῥοπῇ τῆς συλλήψεως, τοῦ σώματος καὶ τὴν ψυχὴν ὑφίστασθαι». Βλ. καὶ Χ. Γιανναρᾶ, *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρωσ*, σ. 73: «Ἡ ἐκστατικὴ ἀναφορὰ προϋποθέτει, δηλαδὴ “περιέχει” τὴ δισύνθετη φύση ὡς ὑπαρκτικὴ πραγματικότητα, συντελεῖται ὁμως μόνον στὰ πλαίσια τοῦ ἐνικοῦ γεγονότος τῆς προσωπικῆς ὑπαρξῆς: ὀρίζεται ὡς πρὸς τὴν προσωπικὴ ἑτερότητα ἢ ὀρίζει τὴν προσωπικὴ ἑτερότητα».

18. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 228B: «...ἡ δὲ καρδίαις οὐκ ἄλλη τις παρὰ τὴν τῶν στοιχείων μίξιν ἐστί, στοιχεῖα δὲ φαμεν τὰ τῇ κατασκευῇ τοῦ παντός ὑποκείμενα, δι’ ὧν καὶ τὸ ἀνθρώπινον συνέστηκε σῶμα, ἀναγκαίως τοῦ εἶδους οἶον ἐκμαγεῖω σφραγίδος τῇ ψυχῇ παραμείναντος...». Βλ. καὶ π. Δ. Στανιλοάε, *Τὸ ἀνθρώπινον σῶμα*, σ. 12: «Τὸ σῶμα κάνει κάθε ἄνθρωπο νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη βοήθειάς ἐκ μέρους τῶν ἄλλων καὶ δίνει στὸν καθένα τὴν δυνατότητα νὰ ἐκπληρώσῃ αὐτὴν τὴν ὑπηρεσία, νὰ ἐπικοινωνήσῃ ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλο καὶ νὰ ἀκούσῃ ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο τοὺς ἁγιαστικούς λόγους τῆς γνώσης καὶ τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ...». Βλ. καὶ π. Ν. Λουδοβίκου, *Μεταψυχικὴ ἢ ἔσχατολογία τοῦ σώματος*, σσ. 113-137.

19. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ Ψυχῆς καὶ Ἀναστάσεως*, PG 46, 296B. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστι κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὁμοίωσιν*, PG 44, 1332B: «Ζωοποιὸς καὶ συστατικὴ καὶ προνοητικὴ ἢ ψυχὴ ὑπάρχει τῆς τετραστοίχου τοῦ σώματος φύσεως, κατ’ εἰκόνα Θεοῦ τοῦ προνοητοῦ πάσης τετραπεράτου καὶ τῆς ἄνω κτίσεως». Βλ. καὶ J. Cavamos, *St. Gregory of Nyssa on the Origin and Destiny of the Soul*, σ. 8. Βλ. καὶ Χ. Λασπλῆ, *Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν Ὁρθόδοξη πίστη*, σ. 42.

εικόνα²⁰ – φανέρωση του προσωπικού Θεοῦ²¹. Τελικά, τὸ πρόσωπο, ὡς εἰκόνα Θεοῦ²², μπορεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ διακρίνει²³ καὶ νὰ κατοπτρεύει τὸ διαρκὴ πλουτισμὸ τῆς κτιστότητάς του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ἐπεκτείνεται²⁴ ἄπειρα καὶ ἀκόρεστα πρὸς τὶς ἐνεργεῖες τοῦ Θεοῦ, τὴν αἴσθησι τῆς παρουσίας Του²⁵, μέσῳ τῆς ὑπερβάσεως τοῦ ἑαυτοῦ του²⁶.

Εἰδικότερα ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἔδραση τοῦ νοῦ, αὐτὸς ὑπάρχει «προσαπτόμενος» σὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος. Ὁ νοῦς βρῖσκεται σὲ ὅλο τὸ σῶμα, ἀφοῦ ἐνεργεῖται σὲ ὅλα τὰ μέρη²⁷ καὶ μὲ ὅλα τὰ μέλη τοῦ σώματος καὶ συν-

20. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, JAEGER IX, σ. 41 στχ. 16-19: «Κατὰ γὰρ τὸ θεῖον κάλλος τὸ τῆς ψυχῆς εἶδος ἀπεικονίζεται· οὐκοῦν ὅταν πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἑαυτῆς βλέπῃ ἢ ψυχῇ, τότε δι' ἀκριβείας ἑαυτὸν καθορᾷ». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστι κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν*, PG 44, 1333B: «Ἀλλὰ γέ δὴ ἐπὶ αὐτὸ τὸ καιριώτατον τοῦ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν...». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστι κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν*, PG 44, 1333C: «Ὁ δὲ νοῦς οὐδὲ ἀναίτιός ἐστιν, οὐδὲ ἀγέννητος, ἀλλ' ἐκπορευτός παντὶ διατρέχων καὶ τὰ πάντα διασκοπῶν, καὶ ὁράτως ψηλαφῶν κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ παναγίου καὶ ἐκπορευτοῦ Πνεύματος, περὶ οὗ εἴρηται, ὅτι τὸ Πνεῦμα πάντα ἐρευνᾷ, καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστι κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν*, PG 44, 1336A: «...εἶπεν ὁ θεῖος Ἀπόστολος τὸν ἄνθρωπον εἶναι κατ' εἰκόνα Θεοῦ τοῦ ὁρατοῦ».

21. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ Ψυχῆς καὶ Ἀναστάσεως*, PG 46, 52A: Ὁ γὰρ ὁμοίωμα Θεοῦ τὴν ψυχὴν εἶναι...».

22. Π. Εὐδοκίμωφ, *Ἡ Ὁρθοδοξία*, σ. 106: «Κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης ἡ δημιουργία κατ' εἰκόνα ἀνυψώνει τὸν ἄνθρωπο σὸ ἀξίωμα τοῦ φίλου τοῦ Θεοῦ, ποῦ ζῆ κατὰ τοὺς ὅρους τῆς θείας ζωῆς».

23. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ Ἀναστάσεως*, PG 46, 57B: «Φαμέν γὰρ τῆς ψυχῆς τὴν μὲν θεωρητικὴν τε διακριτικὴν καὶ τῶν ὄντων ἐποπτικὴν δύναμιν».

24. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ βίου Μωϋσέως*, Sources Chrétiennes, No 1, σ. 262, στχ. 3-5: «ἀεὶ πάντως ὑψηλότερα ἑαυτῆς γίνεται, τῆ τῶν οὐρανίων ἐπιθυμία συνεπεκτεινομένη τοῖς ἔμπροσθεν». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων*, JAEGER, VI, σ. 174, στχ. 5-12. Βλ. καὶ Ἀρχιμ. Π. Μπρούσαλη, *Μυστικὴ Θεολογία*, σ. 67: «Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ ὄρος "ἐπέκταση" εἶναι ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴ διπλὴ ἐννοια τῆς προόδου τῆς ψυχῆς. Γιατὶ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος δηλώνει τὴν προσέγγισι τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο παρουσιάζει τὸν Θεὸ νὰ παραμένῃ ἀπρόσιτος σὸ διενεχές...».

25. Ἀρχιμ. Π. Μπρούσαλη, *Μυστικὴ Θεολογία*, σ. 35: «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος παρομοιάζει αὐτὴν τὴν παρουσία μὲ ἕνα σακκουλάκι μύρου, ποῦ χωρὶς αὐτὸ τὰ ἐνδύματα μποροῦν νὰ χάσουν τὸ ἄρωμά τους. ...Συνεπῶς, ἡ γνώσι τοῦ Θεοῦ μέσα ἀπὸ τὸν καθρέπτη τῆς ψυχῆς εἶναι πραγματικὰ γνώσι γνώσι τοῦ θεοῦ καὶ ὄχι γνώσι τῆς ψυχῆς... δὲν πρόκειται γιὰ ἄμεση γνώσι, ἐπειδὴ ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύπτεται διὰ μέσου τῶν ἐνεργειῶν στὴν ψυχὴ του».

26. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ βίου Μωϋσέως*, PG 44, 401AB.

27. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 160D: «Τὸν δὲ νοῦν ὁμοτίμως ἐκάστῳ τῶν μορίων, κατὰ τὸν ἄφραστον τῆς ἀνακράσεως κόγον ἐφάπτεσθαι νομιστέον...».

υπάρχει ἀρρήκτως καὶ οὐσιωδῶς μὲ αὐτά. Πῶς ὁμοῦς ὁ νοῦς βρίσκεται σὲ ὄλο τὸ σῶμα;

Ἐννοεῖται²⁸, ὡς ἡγεμονικὸ²⁹ ὄργανο τοῦ σώματος καὶ τὸ πιὸ σημαντικό ἄλο τὰ ἐν «ἡμῖν»³⁰, κυβερονᾶ³¹ καὶ συνεχεὶ τὸ σῶμα μὲ τὶς νοητικὰς ἐνεργεῖες «ἐκά-

28. Ἀρχμ. Ἰ. Βλάχου, *Συζητήσεις*, σ. 34: «...οἱ Ἅγιοι Πατέρες λένεσ ὅτι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἐνεῖται ὁ ὀφθαλμὸς τῆς ψυχῆς... θὰ χαρακτηρίζαμε αὐτὸν τὸν νοῦ, δηλαδὴ τὸν ὀφθαλμὸ τῆς ψυχῆς, ὡς λεπτότατη προσοχή».

29. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 176A: «Καθηγεῖται γὰρ ὁ νοῦς, λόγῳ καὶ οὐχὶ πάθει τὸ λυσιτελεῖς προαιρούμενος». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 161B: «οὕτω καὶ ὁ νοῦς δι' ὄλου τοῦ ὄργανου διήκων...». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστὶ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν*, PG 44, 1333C: «Ὁ δὲ νοῦς οὐδὲ ἀναίτιος ἐστὶν, οὐδὲ ἀγέννητος, ἀλλ' ἐκπορευτὸς παντὶ διατρέχων καὶ τὰ πάντα διασκοπῶν...». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 140A: «Μία γὰρ τὶς ἐστὶ δύναμις, αὐτὸς ὁ ἐγκείμενος νοῦς, ὁ δι' ἐκάστου τῶν αἰσθητηρίων διεξιῶν, καὶ τῶν ὄντων ἐπιδρασσόμενος. Οὗτος θεωρεῖ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τὸ φαινόμενον· οὗτος συνιεὶ διὰ τῆς ἀκοῆς τὸ λεγόμενον, ἀγαπᾷ τε τὸ κατευθύμιον, καὶ τὸ μὴ καθ' ἡδονὴν ἀποστρέφεται, καὶ τῆ χειρὶ χροῖται πρὸς τὸ δ.τι βούλεται, κρατῶν δι' αὐτῆς καθ' ἀπωθούμενος ἄπερ ἂν λυσιτελεῖν κροῖνη, τῆ τοῦ ὄργανου συνεργία εἰς τοῦτο συγχρώμενος. Εἰ τοῖνον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κᾶν διάφορα τύχη τὰ πρὸς αἰσθησιν κατεσκευασμένα παρὰ τῆς φύσεως ὄργανα, ὁ διὰ πάντων ἐνεργῶν καὶ κινούμενος καὶ καταλλήλως ἐκάστῳ πρὸς τὸ προκειμένον κεχρημένος, εἰς ἐστὶ καὶ ὁ αὐτὸς, ταῖς διαφοραῖς τῶν ἐνεργεῶν οὐ συνεξαλλάσσωσιν τὴν φύσιν». Βλ. καὶ Θ. Νικολάου, *Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρόα*, σ. 47.

30. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἀντιρρητικὸς εἰς τὸν Ἀπολινάριον*, JAEGGER, III, I, σ. 172, στχ. 22-26: «ἀλλ' ὄλον προσφύνηται τῆ θεῖα δυνάμει· πᾶσιν οὖν ἂν ἐθέλοι τις τὰ μέρη τοῦ ἀνθρώπου προσαγορευεῖν ὀνόμασιν, εἶτε νοῦν εἶτε πνεῦμα εἶτε καρδιαν· λέγεται γὰρ παρὰ τὰς γραφὰς ἐπὶ τοῦ ἡγεμονικοῦ τὰ τρία: τὸ Καρδιαν καθαρὰν κτίσων ἐν ἐμοί, ὁ Θεός». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ παρθενίας*, ser. Sources chrétiennes, No 119, σ. 468, στχ. 2-5: «...τὰ ἐν ἡμῖν εὐ διατίθεσθαι ἐκάστη τε τῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων, ἀντὶ ὄργάνων τινῶν ἢ σκευῶν ὁ δημιουργὸς ἡμῖν ἐκτείνοντο οἰκείως καὶ πρὸς τὸ καλὸν κεχρησθαι». Νὰ σημειώσωμε, ἐπιπλέον, ὅτι ὑπῆρχε μιὰ «στοχαστικὴ ματαιολογία», ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης (PG 44, 156C) γιὰ τὴν ἔδραση τοῦ νοῦ. Ὑποστήριζαν δηλ. κάποιοι ὅτι ὁ νοῦς εὐρίσκεται στὴν καρδιὰ ἢ στὸν ἐγκέφαλο. Τελικὰ αὐτὴ ἡ σχέση σώματος καὶ ψυχῆς κατέληξε νὰ μετατοπιστῆ σὲ σχέση ὕλης καὶ πνεύματος: *Ἀλκμαίων ὁ Κροτωνιάτης*, frgm.-I, σ.-468, στχ.-4-8: «ἀπάσας δὲ τὰς αἰσθήσεις συντηρησθαι πρὸς τὸν ἐγκέφαλον». Βλ. καὶ Ν. Ματσανιώτη, «Ἡ Διεθνὴς διαμάχη γιὰ τὶς ἔρευνεσ σὲ ἀνθρώπινα ἐμβρυϊκὰ κύτταρα», σ. 95. Βλ. καὶ J. P. Changeux, *Ὁ νευρωνικὸς ἀνθρώπος*, μετάφρ. Β. Μπρίκα, σ.σ. 16-26. Βλ. καὶ Th. Ziehen, *Ἐγκέφαλος καὶ ψυχὴ*, ἐπιμ.-μετάφρ. Ἀ. Διαλεξίου, σ. 5-11. Βλ. καὶ Δ. Κυριαζῆ, «*Ψυχαναλυτικὰς ἀπόψεις γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα*», σ. 25: «...τοῦ Καρτεσιου, πού θεωροῦσε ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ξεχωριστὰς φύσεις, τὴν ὕλην, τὸ σῶμα, καὶ τὴν ἄυλην, τὴν πνευματικὴν, τὴν ψυχὴν». Βλ. καὶ J. Eccles, *The Neurophysiological Basis of Mind*, σ. 264.

31. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 161B: «οὕτω καὶ ὁ νοῦς δι' ὄλου τοῦ ὄργανου διήκων, καὶ καταλλήλως ταῖς νοητικὰς ἐνεργεῖαισ, καθὸ πέφυκεν, ἐκάστῳ τῶν μερῶν

στω τῶν μερῶν προσαπτόμενος». Ὁ νοῦς βρίσκεται σέ ὄλο τὸ σῶμα³², διότι δρᾷ μὲ ὄλα τὰ μέλη του καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ περιβάλλον. Ὑπάρχει, τελικά, ἓνα ἐνιαῖο καὶ λειτουργικὸ ὄργανικὸ σῶμα μὲ διακριτὲς κλιμακούμενες διαβαθμίσεις μελῶν καὶ λειτουργιῶν.

Ὁ νοῦς οὐσιαστικά εἶναι ἓνας καθρέφτης, ὁ ὁποῖος ἀντικατοπτρίζει ὄλα τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ χαρακτηριστικά ποῦ ἀνακλοῦνται πάνω του³³. Τὸ σῶμα δηλ. καὶ ὁ νοῦς βρίσκονται σέ μιὰ συνεχῆ σχέση ἀλληλεξάρτησης³⁴, ὅπου τὸ ἓνα (τὸ σῶμα) στολιζέται μὲ τὸ κάλλος τοῦ ἄλλου (τοῦ νοῦ). Σῶμα καὶ νοῦς παρουσιάζονται σέ μιὰ ἀρραγὴ καὶ ἀκέραια ὑπαρξιακὴ κατὰ φύση λειτουργικὴ ἐνότητα³⁵, κατὰ τὴν ὁποία ὑφίσταται μιὰ ἱεράρχιση λειτουργιῶν.

Ὁ νοῦς, βεβαίως, ὡς μιὰ ἐκ τῶν λειτουργιῶν τῆς νοερῆς φύσης τῆς ψυχῆς³⁶, ἐκφαίνεται μὲ τὴ βούληση. Μὲ τὴ βούληση ὁ ἄνθρωπος καὶ μὲ φωτισμένο, καὶ «χαριτωμένο» νοῦ καὶ λόγο, σοφίας ἀπαύγασμα³⁷, μπορεῖ νὰ

προσαπτόμενος...». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 177BC: «ἀλλὰ κατὰ τινα τρόπον ἀμήχανόν τε καὶ ἀκατανόητον ἐγγίζων ὁ νοῦς τῆ φύσει, καὶ προσαπτόμενος, καὶ ἐν αὐτῇ καὶ περὶ αὐτὴν θεωρεῖται, οὔτε ἐγκαθήμενος, οὔτε περιπτυσσόμενος».

32. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 177B: «...οὐχὶ μέρει τινὶ τῶν ἐν ἡμῖν ὁ νοῦς περιέχεται, ἀλλ' ἐπίσης ἐν πᾶσι καὶ διὰ πάντων ἐστίν».

33. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 164A: «Οἷον γάρ τι κάτοπτρον κατὰ νότου τὴν τῶν ἀγαθῶν ἰδέαν ὁ νοῦς ποιησάμενος, ἐκβάλλει μὲν τῆς ἐκλάμψεως τοῦ ἀγαθοῦ τὰς ἐμφάσεις...». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 161C: «Ὡσπερ δὲ ἔφαμεν τῆ ὁμοιώσει τοῦ πρωτοτύπου κάλλους κατακοσμεῖσθαι τὸν νοῦν, οἷόν τι κάτοπτρον τῷ χαρακτηριστῆρι τοῦ ἐμφαινομένου μορφούμενον».

34. Ν. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, σ. 509: «Σῶμα καὶ ψυχὴ, δηλαδὴ οἱ σωματικὲς λειτουργίαι, καὶ οἱ λειτουργίαι τοῦ νοῦ (θεωρίας) καὶ τοῦ λόγου (τῆς πράξης), σέ μιὰ ἀξεδιάλυτη ἐνότητα, ἀναπτύσσονται ἀρμονικά, ὅταν διατηροῦν τὴν ἰδιαιτερότητά τους καὶ ἔχουν ὡς ἀντίκρουσμα τὴν τροφὴ καὶ τοὺς καθοδηγητὲς».

35. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, JAEGGER, V, σ. 31, στχ. 10-12: «ἥς ἀκροατῆς ὁ νοῦς γίνεται κατ' οὐδὲν τῆ ἀκοῆ ταύτῃ συγχρόμενος, ἀλλ' ὑπερκύπτων τὰ τῆς σαρκὸς αἰσθητήρια καὶ ἄνω γενομένοις, οὕτως ἐπαίει τῆς τῶν οὐρανῶν ἡμνωδίας». Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α'*, σ. 218: «Σῶμα καὶ ψυχὴ, παρ' ὄλο ποῦ ἡ φιλοσοφικὴ ὀρολογία εἶναι κατὰ βάση διαρχικὴ, παρουσιάζονται ὡς μιὰ ἀρραγῆς ἐνότητα, ὅπου νοῦς, λόγος, βούληση, αἰσθήσεις εἶναι μιὰ λειτουργικὴ πραγματικότητα».

36. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ Ἀναστάσεως*, PG 46, 29B: «Ψυχὴ ἐστὶν οὐσία γεννητὴ, οὐσία ζῶσα, νοερά, σῶματι ὄργανικῷ καὶ αἰσθητικῷ, δύνάμιν ζωτικὴν καὶ τῶν αἰσθητῶν ἀντιληπτικὴν δι' ἑαυτῆς ἐνιοῦσα, ἕως ἂν ἡ δεκτικὴ τούτων συνέστηκε φύσις». Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, σ. 504: «Ἡ ψυχὴ νοεῖ κατὰ τὴ θεωρία καὶ λογίζεται κατὰ πράξιν».

37. Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς Ὀλύμπιο περὶ τελειότητος*, VIII, I, σ. 183, στχ. 12-17: «ὁ τὴν σοφίαν ἐπικαλούμενος, ἥτις πάλιν νοεῖται ὁ κύριος, οὐκοῦν ὁ τῷ Χριστῷ συνονομαζόμενος,

γνωρίσει³⁸ αὐξητικὰ τὸ Θεό. Παρά, βεβαίως, τὴν αὐξανόμενη ἐκλάμπρυνση τοῦ νοῦ, τὰ ἀνυπέβλητα ὄρια κατάληψης τῆς θείας οὐσίας εἶναι γεγονόσ³⁹. Ἡ θέαση τοῦ Θεοῦ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἐμπειρία⁴⁰ καὶ ταυτόχρονα μὲ ὅλη τὴν ὑπαρξή μας (λόγο καὶ αἰσθήσεις)⁴¹. Ἔτσι, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀπεργαστεῖ κάθε γνώση καὶ κοσμικὸ νόημα καὶ ταυτόχρονα νὰ μετουσιώνει τὴν ἔρευνά του σὲ ἀφρητρία σπουδῆς τῶν μυστηρίων τοῦ φυσικοῦ κάλλους καὶ τοῦ Θεοῦ⁴².

Τελικὰ ὁ νοῦς εἶναι σὰν μιὰ πόλη, ποὺ ἔχει πολλές εἰσόδους, τὶς αἰσθή-

ὅς ἐστι δύναμις τε καὶ σοφία, καὶ τῇ δυνάμει συνονομάζεται δυναμωθείς κατὰ τῆς ἁμαρτίας, καὶ τὴν σοφίαν ἐν ἑαυτῷ δεῖξει τῇ ἐκλογῇ τοῦ βελτίονος, σοφίας δὲ καὶ δυνάμεως ἐν ἡμῖν δεικνυμένων...».

38. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, JAEGER, IX σ. 45, στχ. 12-15: «ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν πάντα νοῦν ὑπερβαίνουσαν φύσιν τὴν θεῖαν τε καὶ μακαρίαν καὶ ἀκατάληπτον ὅτι μὲν ἔστι πεπιστεύκαμεν, ἐν τίνι δὲ αὐτῆς τὸ εἶναι καταλαμβάνεται οὕτω τις εὐρέθῃ διὰ στοχασμοῦ κατανόησις».

39. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατὰ Ἐννομιου Β΄*, JAEGER, I, σ. 253, στχ. 25-28: «οὐκ ἔστιν ἄλλως προσεγγίσει Θεῷ, μὴ πίστεως μεσιτευούσης καὶ συναπτοῦσης δι' ἑαυτῆς τὸν ἐπιζητοῦντα νοῦν πρὸς τὴν ἀκατάληπτον φύσιν». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων*, JAEGER, VI, σ. 37, στχ. 3-8: «ὅτι γὰρ ἂν ἐπινοήσωμεν, φησὶν, ὄνομα γνωριστικόν τοῦ τῆς θεότητος μύρου, οὐκ αὐτὸ τὸ μῦρον διὰ τῆς ἐμφάσεως τῶν λεγομένων σημαίνομεν, ἀλλὰ βραχὺ τι λείψανον ἀτμοῦ τῆς θείας εὐωδίας τοῖς θεολογικοῖς ὀνόμασιν ἐνδεικνύμεθα, ὡς ἐπὶ τῶν ἀγγείων, ὧν ἂν ἐκκενωθῇ τὸ μῦρον αὐτὸ μὲν τῇ ἑαυτοῦ φύσει ἀγνοεῖται τὸ μῦρον». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, PG 44, *Περὶ κατασκευῆς*, 376D: «Προῦν δὲ ὁ νοῦς, καὶ διὰ μείζονος ἀεὶ καὶ τελειότερας προσοχῆς ἐν περινοίᾳ γενόμενος τῆς ὄντως κατανοήσεως, ὄσω προσεγγίζει μᾶλλον τῇ θεωρίᾳ τοσοῦτω πλέον ὄρω τὸ ἀθεώρητον τῆς θείας φύσεως ἀθεώρητον». Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἑξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 171: «Ὁ ἴδιος λοιπὸν ὁ νοῦς... δὲν εἶναι δυνατόν μὲ κανέναν τρόπο νὰ δεῖ, νὰ ἐρευνήσῃ καὶ νὰ γνωρίσῃ τὴ θεία οὐσία». Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α΄*, σ. 146 κ.έ. Βλ. καὶ Ν. Δρατσέλλα, *Τὸ ὑπέρχον τῆς θείας φύσεως εἰς τὸν Α΄ κατὰ Ἐννομιου λόγον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης*, σ. 800.

40. Ν. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α΄*, σ. 169: «Γι' αὐτὸ τελικὰ ὁ ἄνθρωπος θεᾶται τὸν Θεόν, τὸν γεύεται, μὲ τὸ πνεῦμα καὶ ὄχι μὲ τὸ σῶμα ἢ μὲ τὸ νοῦ». Βλ. καὶ Μ Κανών, Ὡδὴ δ': «Γρηγόρησον, ὦ ψυχὴ μου, ἀρίστευσον ὡς μέγας ἐν πατριάρχαις, ἵνα κτήσῃ πρᾶξιν μετὰ γνώσεως, ἵνα χρηματίσῃς νοῦς ὄρων τὸν Θεόν, καὶ φθάσῃς τὸν ἄδυτον γνόφον ἐν θεωρίᾳ...».

41. Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἑξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 189: «Λόγος καὶ νοῦς τῆς ψυχῆς, ὡς συμπληρωματικὲς λειτουργίαι τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, ἀποτελοῦν τὴν προῖκα τῆς εὐκίνητης δεκτικότητος».

42. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 149C: «...ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, παντοδαπῶν νοημάτων εὐρετὴς ὢν, τῷ μὴ δύνασθαι διὰ σωματικῶν αἰσθήσεων ἐπαΐουση τῇ ψυχῇ δεικνύειν τὰς τῆς διανοίας ὁρμάς».

σεις μας. Ἐκ τούτων δέχεται πλῆθος «ἐπισκεπτῶν» (εἰκόνες, χρώματα, ἤχους, ἀγγίγματα) τοὺς ὁποίους, ἀφοῦ τοὺς ἐξετάσει καὶ τοὺς ἀξιολογήσει, τοὺς ἐναποθέτει στὴν ἀνάλογη θέση⁴³. Ἔτσι ἀφοῦ τίς κατατάξει μπορεῖ νὰ λογιζέται τὸ Θεὸ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς φωτισμένης αὐξήσεως⁴⁴ καὶ τελείωσης. Ἡ παραπάνω διαπίστωση ἐνέχει τὸ ἐξῆς πλαίσιο ἀναφορᾶς τῆς: ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει σχέσεις καὶ συμπεριφορὲς μόνο μέσα σὲ ἕνα περιβάλλον κοινωνίας καὶ ἀμφίδρομης ἀποδοχῆς μὲ αὐτό. Τὸ κοινωνικὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα μνήμης τοῦ Θεοῦ κατατείνει στὴ ζωτικὴ ἀνάπτυξη καὶ αὐξηση τῆς ἀνθρώπινης δράσης. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μυστηριακὴ διάσταση τῆς συνεχοῦς οἰκοδόμησής τοῦ προσώπου προάγει τὴν ὑπαρξιακὴ ἐνότητά του καὶ συντελεῖ στὴ διαμόρφωση μιᾶς συνεχοῦς ἐξελικτικῆς πορείας καὶ κίνησης ἐνταγμένης στὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

Κέντρο ἡγεμονικὸ καὶ κυρίαρχο τῆς ὑπαρξῆς εἶναι ἡ καρδιά, ἀπὸ τὴν ὁποία διαχέονται καὶ διασκορπίζονται σὲ ὅλη τὴν ὑπαρξὴ οἱ λειτουργίες τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λόγου. Σὲ αὐτὴν δίνεται ὁ καλὸς ἀγώνας⁴⁵ γιὰ τὴν αὐξήσή τους. Ἔτσι μόνο μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀντιληφθεῖ τὰ θαυμάσια τῆς κτίσεως⁴⁶. Ἐκ τῆς ἄλλης ὁ νοῦς μπορεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ μόνο ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν στὶς ἐσώτατες δομὲς τῆς φύσης. Ὁ μεγάλος σὲ σχέση μὲ τὴ σοφία τῆς φύσης νοῦς μόνο περιορισμένη γνώση μπορεῖ νὰ κατακτήσει στὶς μυστικὲς αἰτίες καὶ σοφία τῶν κοσμικῶν διαδικασιῶν. Τὰ ὄρια τῆς κτιστότητας τοῦ ἀνθρώπου δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ψηλαφήσει ἐνδομύχως ὅλες τίς διαστάσεις καὶ ἐκφάνσεις τῶν θαυμασίων τῆς φύσης.

43. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 152D: «Τοιαύτην τινὰ βλέπω καὶ τὴν τοῦ νοῦ πόλιν τὴν ἐνδοθεν ἐν ἡμῖν συνφκτισμένην, ἣν διάφοροι μὲν αἱ διὰ τῶν αἰσθήσεων εἰσδοιοι καταπληροῦσιν· ἕκαστον δὲ τῶν εἰσιόντων φιλοκρινῶν τε καὶ διεξετάζων ὁ νοῦς, τοῖς καταλλήλοις τῆς γνώσεως τόποις ἐναποτίθεται».

44. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων*, JAEGER, VI, σελ. 174, στχ. 5-12: «ἡ δὲ διὰ κτίσεως παραχθεῖσα εἰς γένεσιν πρὸς τὸ πρῶτον αἴτιον αἰεὶ βλέπει τῶν ὄντων καὶ τῆ μετουσίᾳ τοῦ ὑπερέχοντος διὰ παντός ἐν τῷ ἀγαθῷ συντηρεῖται καὶ τρόπον τινὰ πάντοτε κτίζεται διὰ τῆς ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ἐπαυξήσεως πρὸς τὸ μείζον ἄλλοιουμένη, ὡς μὴδὲ ταῦτα τι πέρας ἐνθεωρεῖσθαι μὴδὲ ὄρω τινὶ τὴν πρὸς τὸ κρεῖττον αὐξήσιν αὐτῆς περιγράφεσθαι ἀλλ' εἶναι πάντοτε τὸ αἰεὶ παρὸν ἀγαθόν...

45. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 236B: «Ἐξαπλοῦσθαι δὲ καὶ φανεροῦσθαι διὰ τινος φυσικῆς ἀκολουθίας πρὸς τὸ τέλειον προϋούσαν, οὐ προσλαμβάνουσάν τι τῶν ἐξωθεν εἰς ἀφορμὴν τελειώσεως».

46. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων*, JAEGER, VI, σ. 295, στχ. 2-6: «καὶ γὰρ ἐκείνων πόρρωθεν τὸ κάλλος θαυμάζοντες οὐδεμίαν μηχανὴν πρὸς τὴν κτῆσιν αὐτῶν ἐπινοήσαι δυνάμεθα, ἀλλὰ μίᾳ τοῦ κάλλους αὐτῶν ἐστὶν ἡμῖν ἡ ἀπόλαυσις τὸ θαυμαστικῶς περὶ τὸ φαινόμενον ἔχειν».

Ἡ ἀνίχνευση καὶ ἡ ἀναζήτηση αὐτῶν τῶν θαυμασίων ἀπασχολεῖ τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, ἡ ὁποία συνεχῶς διευρύνει τὸ εὖρος τῆς γνώσης τῆς στὸν κοσμικὸ ἐπιστητό. Μόλις ποὺ χρειάζεται νὰ ἀναφέρουμε τὰ ἐπιτεύγματα τῆς μετανευτώνειας Φυσικῆς καὶ τῆς Βιολογίας. Τόσο μὲ τὴν κβαντικὴ θεωρία, τὴ θεωρία τῶν ὑπερχορδῶν, τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς, τὴ χασοτικὴ ἀπροσδιοριστία καὶ τὴν ἀνακάλυψη νέων σχέσεων μικροκόσμου καὶ μακροκόσμου ὅσο καὶ μὲ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς γονιδιακῆς δομῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἐπιστῆμες φαίνεται καὶ μὲ πειραματικὸς ἐλέγχους πιά νὰ «σφραγίζουν» αὐτὰ ποὺ αἰῶνες πρὶν εἶχαν ἀναφέρει οἱ Ἅγιοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας. Πραγματικὰ χρόνον μὲ τὸ χρόνον ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότητα ἀνακαλύπτει τοὺς λόγους τοῦ Θεοῦ⁴⁷ καὶ συντείνει συνεχῶς στὶς ἀλήθειες τῶν Ἁγίων Πατέρων.

Στὸν παρὸν ἄρθρο δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἡ παραπάνω θεώρηση τῆς προσέγγισης τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Θεολογίας, ἡ ὁποία ἔχει κατὰ καιροὺς καταγραφεῖ⁴⁸. Θὰ ἐξετάσουμε ὁμως, ἂν καὶ κατὰ πόσον ἡ σημερινὴ ἐπιστημονικὴ παρατήρηση, καὶ εἰδικότερα ἡ νευροφυσιολογία καὶ ἡ συνάντησή της μὲ τὴν ψυχολογία καὶ τὴν τεχνητὴ νοημοσύνη, διαπιστώνει τὴν περὶ νοῦς ἐννοιολογικὴ ἀποτίμηση τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης. Εἰδικότερα, θὰ προσεγγίσουμε τὴν νοητικὴ κατανομὴ τῶν αἰσθήσεων σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα σημειώθηκαν παραπάνω καὶ θὰ ἀνιχνεύσουμε, ἐὰν ὁ νοῦς εὐρίσκεται, ἐὰν «προσάπτεται» σὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος, ὅπως αὐτὸ καταγράφηκε στὴ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου. Θὰ προσδιορίσουμε δὲ τὴν ἀντιληπτικὴ, γνωστικὴ ἐπάρκεια τοῦ προσώπου καὶ θὰ ἐμβάλουμε τὴ βούληση στὴν ἔκφραση τῆς νοητικῆς λειτουργίας. Τέλος, θὰ ἐξετάσουμε τὸ συνεχὲς τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου. Νὰ τονιστεῖ καὶ πάλι ἡ ἄρνηση

47. Μ. Βασιλείου, *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου*, PG 29, 33 C: «Παρέλειπε δὲ ἡ ἱστορία τὸν ἡμέτερον νοῦν γυμνάζουσα πρὸς ἐντρέχειαν, ἕξ ὀλίγων ἀφορμῶν παρεχομένη ἐπιλογίζεσθαι τὰ λειπόμενα».

48. Σὲ αὐτὴν τὴν σημαντικὴν ἐρευνητικὴ ἀτροπὴ, ὁμως, ποὺ διένειξε ὁ καθηγητὴς Νίκος Ματσούκας, (Ν. Ματσούκας, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, σ. 508. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκας, «Οἱ δύο "Δημιουργίες" στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης», σ. 182. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκας, *Ἐπιστήμη φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἑξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 98 κ.ἑ. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκας, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α'*, σ. 74-76. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκας «*Μαθηματικές, φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς ἔννοιες στὰ Πατερικὰ κείμενα*», σ. 259-279) θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀκολουθήσουμε τὰ βήματά του, κινούμενοι, βέβαια, πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ νοῦς. Βλ. καὶ περαιτέρω ἀναφορές: Μ. Μπέγζου, *Δοκίμια Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας*, σ. 135-158. Βλ. καὶ Χ. Γιανναρά, *Μετα-Νεωτερικὴ Μετα-Φυσικὴ*, σ. 144 κ.ἑ. Σχετικὲς παρατηρήσεις ἀνακοινώθηκαν καὶ στὸ συνέδριο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μὲ θέμα: «Ἐπιστῆμες, Τεχνολογίες Αἰχμῆς καὶ Ὁρθοδοξία», Ἀθήνα, Ὀκτώβριος 2000.

όποιοιδήποτε ἀπολογητικοῦ πνεύματος στὴν ἐν κειμένῳ ἀνάλυση προκειμένου νὰ «συμφιλιωθεῖ» ἢ ἐπιστήμη μὲ τὴ θεολογία.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴ σύνδεση τοῦ νοῦ μὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος, θὰ παρατηρούσαμε ὅτι ὁ νοῦς συναικφαίνεται τόσο μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ὅσο καὶ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ περιβάλλον μὲ φαινόμενα, ποὺ βασίζονται σὲ ἐγκεφαλικὲς λειτουργίες (ἕνας νευρώνας⁴⁹ τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ εἶναι δυνατόν νὰ συνδέεται μὲ δεκάδες χιλιάδες συνάψεις καὶ οἱ συνάψεις αὐτὲς μπορεῖ νὰ συνδέονται μὲ διαφοροτικούς νευρομεταβιβαστές) στὸ νευρικὸ ἢ μοριακὸ ἐπίπεδο⁵⁰. Παράλληλα αὐτὲς οἱ λειτουργίες πραγματώνονται στὸ ἴδιο νευρικὸ ἢ μοριακὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ νευρικὰ κύτταρα ἀπλωμένα (ἐκπολωμένα διὰ τῶν συνάψεων)⁵¹ σὲ κάθε σημεῖο τοῦ σώματός μας⁵².

Σχετικὰ, τώρα, μὲ τὴν ἀντιλήπτορα «πόλι» τοῦ Ἁγίου θὰ ἐπισημάνουμε τὰ ἑξῆς: Ἡ ἀντίληψη ξεπερνᾷ τὴν ἀπλὴ σύλληψη πληροφορίας καὶ λειτουργεῖ διεργασιακὰ ταξινομώντας, ἐρμηνεύοντας καὶ ὀργανώνοντας τὶς αἰσθητηριακὲς πληροφορίες, οἱ ὁποῖες ἀντιπαραβάλλονται ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο «μὲ τὰ προϋπάρχοντα ἐγγράμματα»⁵³. Ἡ ἀναγνώριση δηλ. μιᾶς πληροφορίας

49. P. Churchland, *Neurophilosophy*, σ. 49. Βλ. καὶ L. Hart, *Human Brain and Human Learning*, σ. 43.

50. Ἐ. Καφετζόπουλου, *Ἐγκέφαλος, συνείδηση καὶ συμπεριφορά*, σελ. 218: «...οἱ πολυκύτταρικές νευρωνικές μονάδες (π.χ. κολόνες φλοιοῦ) τῶν διαφόρων συνόλων (πυρήνων ἢ φλοιωδῶν ἀρχιτεκτονικῶν μονάδων) συνδέονται μεταξύ τους δημιουργώντας διασυνδεδεσὲς δικτύων εἰσόδου καὶ ἐξόδου τῆς νευρικής πληροφορίας. Δημιουργοῦνται ἔτσι νευρωνικὰ δίκτυα μὲ διασυνδέσεις τῶν στοιχείων τους (νευρώνων) ποὺ ἄλλοτε εἶναι σταθερὲς καὶ ἄλλοτε μπορεῖ νὰ ἀλλάζουν». Βλ. καὶ J. P. Changeux, *Ὁ νευρωνικὸς ἄνθρωπος*, μετάφρ. Β. Μπρίκα, σ. 140: «Τὸ νευρωνικὸ σύστημα ἀποτελεῖται ἀπὸ –καὶ γιὰ νὰ λειτουργήσῃ χρησιμοποιεῖ– τὴν ἴδια “ῥλη” μ’ αὐτὴν ποὺ ὑπάρχει στὴν ἀνόργανη φύση. Ἡ ῥλη αὐτὴ ὀργανώνεται σὲ “μοριακὰ” οἰκοδομήματα ποὺ ἐπεμβαίνουν στὴ νευρική ἐπικοινωνία, ὅπως ἀκριβῶς ἄλλα μοριακὰ οἰκοδομήματα ρυθμίζουν τὴν κύτταρική ἀναπνοὴ ἢ τὴν πιστὴ ἀντιγραφὴ χρωμοσωμάτων».

51. J. P. Changeux, *Ὁ νευρωνικὸς ἄνθρωπος*, μετάφρ. Β. Μπρίκα, σ. 140: «Ἡ χημικὴ συναψὴ κατέχει μιὰ κεντρικὴ θέση στὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στοὺς νευρώνες. Διοχευτεῖ τὴ μεταβίβαση σημάτων ἀπὸ κύτταρο σὲ κύτταρο καὶ εἰσάγοντας μιὰ πόλωση στὴ μετάδοση αὐτὴ πραγματοποιεῖ κινκλώματα καὶ δημιουργεῖ μιὰ πολυμορφία στὸ ἐπίπεδο τῆς μεμβράνης τοῦ νευρώνα». Βλ. καὶ Σ. Μπαλογιάννη, *Νευρολογία*, σ. 118 κ.ἑ.

52. J. Searle, *Νοῦς, Ἐγκέφαλος καὶ Ἐπιστήμη*, μετάφρ. Κ. Χατζηκυριάκου, σ. 23: «...ὁ νοῦς καὶ τὸ σῶμα ἀλληλεπιδροῦν, ἀλλὰ δὲν εἶναι δύο διαφοροτικὰ πράγματα, ἀφοῦ τὰ νοητικὰ φαινόμενα εἶναι ἀπλῶς χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐγκεφάλου».

53. Γ. Μεντενόπουλου, *Ἀφασίες, Ἀγνοσίες, Ἀπραξίες*, σ. 362: «Τὰ προϋπάρχοντα ἐγγράμματα εἶναι ἀποθηκευμένα στὴ μακροπρόθεσμη μνήμη καὶ εἶναι διαφόρων εἰδῶν: ἐγγράμματα τοῦ σχήματος τῶν ἀντικειμένων, τῆς σημασίας, τῆς χρήσης ἢ λεκτικὰ ἐγγράμματα προκειμένου γιὰ λέξεις». Βλ. καὶ N. Hayes, *Εἰσαγωγή στὴν ψυχολογία*, τόμ. Α', ἐπιμ. Ἄ. Εὐκλείδη, σ. 146 κ.ἑ. Βλ. καὶ Σ. Μπαλογιάννη, *Ψυχολογία*, σ. 120.

ἄπτεται τῶν προϋπαρχουσῶν ἐμπειριῶν μας (ἀντιπροσωπευτικὴ γνώση) καὶ τῆς ἀντιληπτικῆς μας γνώσης, ἡ ὁποία ἀντανακλᾷ τὶς ἐνεργούμενες ἰδιότητες τοῦ περιβάλλοντος τοῦ προσώπου⁵⁴.

Στὴ συνέχεια καὶ σημειώνοντας τὶς παρατηρήσεις μας γιὰ τὸ συνεχές τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος θὰ διατυπώναμε τὰ παρακάτω: Ἡ ἐνοποίηση τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος στὴν κλινικὴ πράξη τῆς ψυχιατρικῆς ἀποτελεῖ μὴ α priori ἀπόφαση μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὅτι στὴ συνειδησιακὴ ἐκφορὰ τοῦ προσώπου, ὡς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνιχνευτεῖ σὲ ὅλο τὸ εὖρος καὶ τὰ ὄρια τῆς. Δηλ. δὲν ὑπάρχουν ἐκ τῶν προτέρων διαχωριστικὰ στεγανὰ μὲ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαμε νὰ «μετρήσουμε» τὴ μίαν ἢ τὴν ἄλλη περιοχὴ⁵⁵. Γεγονὸς εἶναι πάντως ὅτι οἱ λειτουργίες τοῦ σώματος ἐπηρεάζουν καὶ τὶς ψυχικές. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθοῦν ἀλλιῶς οἱ ψυχικὲς διαταραχὲς ποὺ προκαλεῖ μὴ ἐγκεφαλικὴ βλάβη ἢ ἡ ἐπίδραση τοῦ ψυχολογικοῦ stress σὲ σωματικὲς βλάβες. Πῶς μορεῖς νὰ καταδείξεις αὐτόνομες περιοχὲς τῆς ὑπάρξεως, ὅταν κάνεις λόγο γιὰ τὸ ἀνθρώπινο βλέμμα ἢ γιὰ

54. Γ. Μεντενόπουλου, *Ἀφασίες, Ἀγνωσίες, Ἀπραξίες*, σ. 367: «Ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἀντικειμένου προϋποθέτει τὴ συνένωση πληροφοριῶν καὶ τὴν αὐτοπαραβολή τους μὲ παλαιὲς ἐμπειρίες... Ἡ ὀπτικὴ ἐμπειρία ἐγγράφεται σὲ ἓνα νευρωνικὸ δίκτυο ὑπὸ μορφή εὐδοτικῶν καὶ ἀνασταλτικῶν συναπτικῶν ὤσεων». Βλ. καὶ Ν. Hayes, *Εἰσαγωγή στὴν ψυχολογία*, τόμ. Α', ἐπιμ. Ἄ. Εὐκλείδη, σ. 82: «Αὐτὲς οἱ νευρικὲς ὤσεις ταξιδεύουν ἀπὸ τοὺς αἰσθητήριους ὑποδοχεῖς πρὸς τὸν ἐγκέφαλο καὶ συνήθως φτάνουν κατευθεῖαν στὸ τμήμα τοῦ ἐγκεφάλου ποὺ ὀνομάζεται θάλαμος». Ἄ. Λουρία, *Ἡ λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου*, σ. 268. Βλ. καὶ J. P. Changeux, *Ὁ νευρωνικὸς ἄνθρωπος*, μετάφρ. Β. Μπρίκα, σ. 215: «...τὴν περίπτωσι τοῦ προϊόντος τῆς ἀντιληψῆς. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ θὰ κινητοποιηθεῖ ἓνα σημαντικὸ τμήμα τῶν νευρῶνων ποὺ βρίσκονται σὲ λίγα τετραγωνικὰ ἑκατοστὰ τῆς ἐπιφάνειας τῶν αἰσθητηρίων πεδίων τοῦ φλοιοῦ».

55. π. Β. Θερμοῦ, «Πρὸς μὴ θεολογικὴ κατανόηση τῆς ψυχοπαθολογίας καὶ τῆς θεραπείας», σ. 109: «Ὑπάρχουν μανιοκαταθλιπτικοὶ (ἄρα μὲ κληρονομικὴ προδιάθεσι) ἄρρωστοι ποὺ βοηθοῦνται οὐσιαστικὰ καὶ μὲ τὴν ψυχοθεραπεία, ὅπως ὑπάρχουν καὶ ἰδιοψυχαναγκαστικοὶ ἄρρωστοι (μὲ σαφὴ τὴν ψυχολογικὴ αἰτιολογία) ποὺ ἀντιμετωπίζονται ἀποτελεσματικὰ μὲ τὰ φάρμακα». Δ. Κυριαζῆ, «Ψυχαναλυτικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα», σ. 26: «Ἡ διάνκρισι λοιπὸν ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ στὴν ψυχὴ εἶναι μὴ ἀνῶφρη ὑπόθεσι. Ἄλλωστε, οἱ τελευταῖες ἔρευνες τῆς νευροφυσιολογίας καὶ τῆς ψυχοσωματικῆς ἱατρικῆς ἔχουν ὀδηγήθει σὲ ἀδιέξοδο στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐξηγήσουν τὴν μετάπτωσι ἀπὸ τὸ ψυχολογικὸ στὸ νευροφυσιολογικὸ ἐπίπεδο καὶ τ' ἀνάπαλιν». Βλ. καὶ S. Johnson, *Character styles* 178: «Ὁ ἀληθὴς ἑαυτὸς ἐνσωματώνει τὴν δυϊκότητα νοῦ καὶ σώματος, ἀλλὰ ἡ ἐμπειρία στὴν πληρέστερη μορφή τῆς εἶναι ἐνιαία, ὄχι δυαλιστικὴ». Βλ. καὶ I. A. Caruso, *Ψυχανάλυσις καὶ Σύνθεσις τῆς Ὑπάρξεως*, μετάφρ. Ἄ. Καραντώνη, σ. 110: «Ἡ ἔννοια τῆς νευρώσεως δὲν δύναται εὐνοήτως νὰ εἶναι οὔτε ἀμιγῶς μεταφυσικὴ, διότι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνον πνεῦμα, οὔτε καὶ ἀμιγῶς βιολογικὴ. Ἡ νευρώσις τοῦ ἀνθρώπου ἔχει μίαν ἔννοιαν, ἡ ὁποία διαπερᾷ τὸ βιολογικόν, τὸ ψυχοφυσικόν καὶ τὸ πνευματικόν ἐπίπεδον καὶ πρέπει νὰ λαμβάνεται γνώσις ταύτης ἐφ' ὅλων τῶν ἐπιπέδων τούτων».

τόν έναρθρο λόγο; Πώς μπορείς, τέλος, να προσδιορίσεις τη νεύρωση του άσθενους με μιὰ μονολιθική αντιμετώπιση;

Τελευταία παρατήρηση αποτελεί ή σημειούμενη σχέση τής βούλησης με τις νοητικές και ψυχικές διεργασίες. Ἡ βούληση⁵⁶, ὡς ἀποτέλεσμα ἐκούσιας κίνησης ή συνειδητῆς⁵⁷, προθετικῆς⁵⁸ πράξης, ἐνέχει κεντρικό ρόλο στήν ἀνάπτυξη τής ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης και συμπεριφορᾶς. Στά πλαίσια τοῦ στόχου δράσης ή συμπεριφορική ἐνέργεια ἀνταποκρίνεται αἰτιακά-ἐμπειρικά στο ρυθμιστικό ρόλο τής πρόθεσης⁵⁹ και τοῦ κινητικοῦ «καθήκοντος» τοῦ προσώπου. Ἡ ἐκτέλεση τής δράσης δομεῖται ἀπό τρεῖς καθοριστικούς παράγοντες τής ἐγκεφαλικῆς λειτουργίας. Τό σύστημα τῶν μετωπιαίων λοβῶν, πού σχηματίζει τήν πρόθεση, οἱ λειτουργίες τῶν ὀπισθοκεντρικῶν ἐγκεφαλικῶν ζωνῶν, πού ἐκτελοῦν τήν ἄρτια κίνηση, και τέλος ή σταθερή και ἄρμονική ρύθμιση τής κινητικῆς μελωδίας, ἐκπληρώνουν τή δομική λειτουργικότητα τής συνειδητῆς πράξης⁶⁰. Οἱ λειτουργίες ὁμως τοῦ ἐγκεφάλου ἄπτονται τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν και ἀντίστροφα⁶¹.

Ἡ ὑπαρξιακή ἐνότητα και ή ἀμοιβαία σχέση ἀλληλοπεριχώρησης δημιουργοῦν τις προϋποθέσεις γιά τή μοναδική ἐτερότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου και συντείνουν στή συνεχή, δημιουργική⁶² και ἐξελισσόμενη πορεία του. Ἡ

56. Ἄ. Εὐκλείδη, *Ψυχολογία Κινήτρων*, σ. 275: «Ἡ βούληση εἶναι ὁ κρῖκος πού συνδέει τις γνωστικές, συναισθηματικές και κινητήριες προϋποθέσεις τής δράσης με τήν ἐκτέλεση τής δράσης και τὰ συνακόλουθα, γνωστικά και συναισθηματικά συνεπαγόμενά της. Ἡ βούληση ἀποτελεῖ μέρος τοῦ συστήματος τῶν κινήτρων και ἀφορᾶ τή συντήρηση τής πρόθεσης μέχρι τήν ὀλοκλήρωση τής δράσης».

57. Ἄ. Εὐκλείδη, *Γνωστική Ψυχολογία*, σ. 138. Βλ. και D. M. MacKay, «Cerebral Organization and the Conscious Control of Action», σ. 433.

58. Ἄ. Εὐκλείδη, *Ψυχολογία Κινήτρων*, σ. 248: «...ἀν κατ' ἀρχήν πάρει τή μορφή πρόθεσης, δηλ. δέσμευσης τοῦ ἀτόμου στο στόχο».

59. J. Searle, *Νοῦς, Ἐγκέφαλος και Ἐπιστήμη*, μετάφρ. Κ. Χατζηκυριάκου, σ. 99: «Πράγματι, κανονικά ἐνεργοῦμε με γνώμονα τις προθετικές μας καταστάσεις – τις ἐλπίδες μας, τούς φόβους μας, τις πῖστες μας, τις ἐπιθυμίες μας – και με αὐτή τήν ἔννοια οἱ νοητικές μας καταστάσεις λειτουργοῦν αἰτιακά».

60. Ἄ. Λούρια, *Ἡ λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου*, σ. 284: «...οἱ ἀνθρώπινες ἐκούσιες κινήσεις και πράξεις εἶναι σύνθετα λειτουργικά συστήματα πού ἐκπληρώνουν τήν ἀποστολή τους μέσα ἀπό ἕναν ἐξίσου σύνθετο δυναμικό “ἀστερισμό” συντονισμένα ἐργαζομένον ἐγκεφαλικῶν ζωνῶν, οἱ ὁποῖες συμβάλλουν με τόν δικό τους τρόπο στή δόμησή τους».

61. Th. Ziehen, *Ἐγκέφαλος και ψυχή*, μετάφρ. Ἄ. Δαλεξίου, σ. 36: «Ἡ αὐτονομία, ή φυσιολογία και ή παθολογία τοῦ ἐγκεφάλου ἀπέδειξαν, ὅτι αἱ ὕλικαι λειτουργιαί τοῦ ἐγκεφάλου συνδέονται ἀδιασπᾶτως πρὸς τὰς ψυχικὰς λειτουργίας... Τήν ἀμοιβαίαν ταύτην σχέσηιν ἐκάλεσαν ψυχοφυσικὸν παραλληλισμόν».

62. Ἄ. Εὐκλείδη, *Ψυχολογία τής σκέψης*, σ. 148.

ἐλευθερία τοῦ προσώπου⁶³ ἐκφράζεται μέσῳ τοῦ θυμικοῦ ἢ λογιστικοῦ σὲ μιὰ ὄντολογικὴ ἀναφορά, ὅπου ὅλες οἱ ψυχικὲς λειτουργίες προσπίπτουν στὴν κατὰ φύσιν καταβολή του. Τὸ πρόσωπο βιώνει τὴν ἐλευθερὴ συνάντησή του μὲ κάθε κοσμικὸ γεγονός καὶ δημιουργεῖ σχέσεις μοναδικές καὶ ἀνεπανάληπτες, ἀπτότοκα τῆς ἐπιλογῆς⁶⁴ του.

Ἐν κατακλειδί θὰ παρατηρούσαμε, ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης σηματοδοτεῖ ἐμφατικὰ τὴν ἐνιαία ψυχοσωματικὴ ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ διαφυλάττει τὴν ὄντολογικὴ διαφοροποίηση τοῦ προσώπου ἀπέναντι στὴ φύση. Ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δὲν μπορεῖ νὰ βρισκεται σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ σώματος, ἀλλὰ σὲ ὁλόκληρην τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐλευθερία τοῦ αὐτεξουσίου⁶⁵ ὑπογραμμίζει τὸ κατ' εἰκόνα καὶ δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐνότητα ὅλων τῶν στοιχείων τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ ἐπιστήμη τῆς νευροφυσιολογίας καὶ τῆς ψυχολογίας συνδράμει καὶ ἀλληλοπεριχωρεῖται μὲ τὶς συγκεκριμένες ἀναφορὲς τοῦ ἁγίου, σχετικὰ μὲ τὰ προαναφερόμενα στοιχεῖα, καὶ καταδεικνύει, τελικὰ, τὸ «φῶς» τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ ἁγίου μὲ τὸ δικό της ἀναλυτικὸ τρόπο καὶ σκέπτεσθαι.

Στὴ σύνολη πραγμάτευση τοῦ θέματος ἀποσαφηνίστηκαν οἱ προϋποθέσεις τῆς ἔξεταζόμενης προβληματικῆς, ἡ ὁποία ἀφορᾷ στὴν ἔδραση τοῦ νοῦ, ὅπως αὐτὴ συνυφαίνεται μὲ τὴν ὑπαρξιακὴ αὐτοτέλεια τῆς ψυχοσωματικῆς

63. π. Β. Θερμοῦ, *Ἀναζητώντας τὸ πρόσωπο*, σ. 74-75: «...ἀποκαλύπτει τὸν “φυσικὸν νόμο” κάθε βιώσεως τοῦ μυστηρίου τῆς εὐσεβείας καὶ διασώζει τὴν ἀλήθεια τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου ὡς ὄντολογικῆς ἀρτιότητος... Ἀνέλιξη τοῦ προσώπου δὲν σημαίνει ἐκπτώση στὸ χάος, ἀλλὰ ἐκκόλαση μέσα στὴ θαλπωρὴ τῆς προσωπικῆς σχέσεως μὲ στόχο τὴν ἀναγνώριση καὶ τὴν ἐκπλήρωση τῆς κλήσεως».

64. Κ. Καβάφης, *Ποιήματα*, σ. 196.

Σὲ μερικοὺς ἀνθρώπους ἔρχεται μιὰ μέρα πού πρέπει τὸ μεγάλο Ναὶ ἢ τὸ μεγάλο τὸ Ὅχι νὰ ποῦνε. Φανερώνεται ἀμέσως ὁποῖος τὸχει ἔτοιμο μέσα του τὸ Ναὶ, καὶ λέγοντας τὸ πέρα πηγαίνει στὴν τιμὴ καὶ στὴν λεποίτησί του. Ὁ ἀρνηθεὶς δὲν μετανοῖνει. Ἄν ρωτιοῦνταν πάλι, ὄχι θὰ ξανάλεγε. Κι ὁμως τὸ καταβάλλει ἐκεῖνο τ' ὄχι –τὸ σωστό– εἰς ὅλην τὴν ζωὴ του».

65. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 184AB: «Ἐπεὶ δὲ πολὺς τῶν καθ' ἕκαστον ἀγαθῶν ὁ κατάλογος... περιληπτικῆ τῆ φωνῆ ἅπαντα συλλαβῶν ὁ λόγος ἐσήμανεν, ἐν τῷ εἰπεῖν, κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγενῆσθαι τὸν ἀνθρώπων... Ἐν δὲ τῶν πάντων καὶ τὸ ἐλευθερὸν ἀνάγκης εἶναι, καὶ μὴ ὑπεξεῦχθαι τινι φυσικῆ δυναστείᾳ· ἀλλ' αὐτεξούσιον πρὸς τὸ δοκοῦν ἔχει τὴν γνώμην».

οντότητας. Ἐάν ὁ σκοπὸς μιᾶς τέτοιας διερεύνησης εἶναι ἡ ἀνοιχτὴ διάβαση τῆς ἐπιστημονικῆς θεολογίας στὰ ἐπιμέρους γνωσιολογικὰ ζητήματα τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, τότε ἡ προσωπικὴ ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ κάθε μέλους τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ διαχέεται στὸ ζωντανὸ σῶμα της, ἀποκτᾶ μιὰ ἰδιαιτέρη, ἑτερογενὴ ἀξία, ἀφοῦ ἀγκαλιάζει ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς του.

Sommaire

Dans ce article on a essayé indiquer l' union de la Théologie et les sciences de la neuro-physiologie et de la psychologie. L' article de sujet de la pose de l' esprit comme celle-ci apparait à l' union psychosomatique de l' homme.

N' importe quel éloignement de l' apologétique, en ce qui concerne la nécessité de l' harmonisation de la connaissance et de la foi, constitue la condition pour une union des sciences du tel genre. Le présent de la Théologie orthodoxe a sans prodigalité donné lieu à toute nouvelle provocation et à toute mention scientifique qui ont pour principe de mentionner au marche de l' homme vers le bon sur le corps vivante de m' église.

Spécialement, par tout les deux la mention de l' esprit est constantée à tous points du corps de façon qu' il resulte par l' examination du sujet de l' article. Encore, la répartition des sens est enregistrée en conformité de la fonction perceptive de l' homme et le continu unique du corps et de l' ame est précisé. A la fin, l' expression de la volonté des effects intellectuels et psychiques s' est montrée comme point commune du rapport.

Le saint Grégorios Nyssis pour une autre fois pose les origines de la sentence scientifique et il nous donne tout le temps les leçons nouvelles tant de champ intellectuel de la mention que de champ de l' église. Par conséquent, il faudrait qu' on decouvre continuellement cela qu' ils sont omis de l' histoire vivante et on préserve là vérité de notre foi.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε στὴν ἐργασία αὐτὴ, προέρχεται ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ W. Jaeger καὶ παρατίθεται ὡς ἑξῆς:

Voll. I. Contra Eunomium Libri. Edidit: Wernerus Jaeger, Liber I et II (vulgo I et XIIB), Leiden 1960.

Voll. III, IV. Oratio Catechetica. Edidit: Ekkehardus Mühleberg, Leiden 1996.

Supplementum. Sermones de Creatione Hominis, Sermo de Paradiso. Edidit: Hadwiga, Leiden, 1972.

Voll. VI. In Canticum Canticorum, Edidit: H. Langerbeck, Leiden 1960.

Voll. II. Contra Eunomium Libri. Edidit: Wernerus Jaeger, Liber III (Vulgo III et XII), Refuratio Confessionis Eunomii (Vulgo Lib. II), Leiden 1960.

Voll. V. in Psalmorum Inscriptiones. In sextum Psalmum de Octava. In Ecclesiasten Homiliae. Edidit: Jacobus McDonough et Paulus Alexander, Leiden 1962.

Voll. III, 1. Opera Dogmatica Minora, Edidit: Fridericus Mueller, Leiden 1958.

Voll. IX. Sermones Pars I, Edidit: G. Heil Leiden 1967.

Γιὰ τὰ ἔργα «Vie de sainte Macrine» καὶ «La vie de Moïse» χρησιμοποιήθηκε ἡ σειρά Sources Chretiennes.

- Grégoire de Nysse, *Vie de saint Macrine*, Sources Chretiennes, No 119, ed. P. Maraval, ἐκδ. Les editions du cerf, Paris 1971.
- Grégoire de Nysse, *La vie de Moïse*, Sources Chretiennes, No 1er, ed. J. Daniëlou, ἐκδ. Les editions du cerf, Paris 1968.

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης χρησιμοποιήθηκε ἡ ἔκδοσι τοῦ J. P. Migne, Patrologiae Graeca (PG), τμ. 44-45-46.

Τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν σὲ αὐτὴ τὴν ἐργασία, προέρχονται ἀπὸ τὴν παρακάτω κριτικὴ ἔκδοσι:

Die Fragmente der Vorsokratiker, voll. I, H. Diels, W. Kranz, Ireland 1972.

B. ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΕΡΓΑ

α) Ἑλληνόγλωσσα ἔργα

Ἄρχιμ. Βλάχου Ἰ., *Συζητήσεις γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ψυχοθεραπεία*, 3, ἐκδόσεις Ἱερά Μονὴ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου, Λειβαδεία 1988.

Γιανναρᾶ Χ., *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρωσ*, ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1987.

Γιανναρᾶ Χ., *Μετα-Νεωτερικὴ Μετα-Φυσικὴ*, ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1993.

Δρατσέλλα Ν., «Τὸ ὑπέρχρονον τῆς θείας φύσεως εἰς τὸν Α' κατὰ Εὐνομίου λόγον τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης», «ΘΕΟΛΟΓΙΑ» (1998) 798-808 σσ.

Εὐδοκίμωφ Π., *Ἡ Ὁρθοδοξία*, μετάφρ. Ἀ. Μουρτζοπούλου, ἐκδόσεις Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1972.

Εὐκλείδη - Κωσταρίδου Ἀ., *Ψυχολογία τῆς σκέψης*, ἐκδόσεις Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 1997.

- Εὐκλείδη - Κωσταρίδου Ἀ., *Ψυχολογία κινήτρων*, εκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1995.
- Εὐκλείδη - Κωσταρίδου Ἀ., *Γνωστική Ψυχολογία*, εκδόσεις Art of Text, Θεσσαλονίκη 1992.
- Θεομοῦ Β., «Πρὸς μιὰ θεολογικὴ κατανόηση τῆς ψυχοπαθολογίας καὶ τῆς θεραπείας», *Θεολογία καὶ Ψυχιατρικὴ σέ διάλογο*, (Πρακτικά Ἡμερίδας), ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 1999, σ.σ. 96-132.
- Ἄρχιμ. Ἰωαννίκιου, *Ὁ νοῦς*, εκδόσεις Ἱεροῦ Ἡσυχαστηρίου Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Θεσσαλονίκη 1988.
- Καβάφης Κ., *Ποιήματα Α΄*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Σαββίδη, εκδόσεις Ἰκαρος, Ἀθήνα 1963.
- Κανελλόπουλος Π., *Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα*, εκδόσεις Ἑστία, Ἀθήνα 2003.
- Καφετζόπουλου Ἐ., *Ἐγκέφαλος, Συνείδηση καὶ Συμπεριφορὰ*, εκδόσεις Ἑξάντας, Ἀθήνα 1995.
- Κυριαζῆ Δ., «Ψυχαναλυτικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα», *Σύναξη* τχ. 4, Ἀθήνα 1982, σσ. 25-34.
- Λασπίδη Χ., *Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν Ὀρθόδοξην πίστην*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Λουδοβίκου Ν., «Μεταφυσικὴ ἢ ἔσχατολογία τοῦ σώματος;» *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.* τ. 1, Θεσσαλονίκη, 1990, σσ. 113-137.
- Λουρία Ἀ., *Ἡ λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου*, μετ. Ν. Ἀγγελοπούλου, εκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1999.
- Μαρτζέλου Γ., *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικὸς προβληματισμὸς Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Β΄*, Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 41, εκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2000.
- Ματσανιώτη Ν., «Ἡ Διεθνὴς διαμάχη γιὰ τὶς ἔρευνες σὲ ἀνθρώπινα ἐμβρυϊκά», *Τὸ Βῆμα*, 18-05-2003, σ.σ. 95-96.
- Ματσούκα Ν., *Ἐπιστῆμη φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἑξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 10, εκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1990.
- Ματσούκα Ν., *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, εκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1992.
- Ματσούκα Ν., «Οἱ δύο “Δημιουργίες” στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης», ἀνάτυπο Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς, ἐκ τῆς *Κληρονομίας*, τ.μ. 21, τ.χ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη 1992.
- Ματσούκα Ν., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β΄, ἔκθεσις τῆς Ὀρθόδοξης πίστεως*, Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 3, εκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1985.
- Ματσούκα Ν., «Μαθηματικὲς, φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς ἔννοιες στὰ Πατερικὰ κείμενα» *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, τ.χ. 687, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 259-279.

- Ματσούκα Ν., *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία*, τ.μ. Α', *εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία*, Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 2, ἐκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985.
- Μεντανόπουλου Γ., *Ἀφασίες, Ἀγνωσίες, Ἀπραξίες*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003.
- Μπαλογιάννη Σ., *Ψυχολογία*, ἐκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1984.
- Μπαλογιάννη Σ., *Νευρολογία*, ἐκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1996.
- Μπέγγου Μ., *Δοκίμια Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας*, ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1991.
- Μπέγγου Μ., «Μεταξὺ ἀπολογητικῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆς», *Σύναξη*, τ.χ. 17, Ἀθήνα 1986, σ.σ. 35-52.
- Ἀρχιμ. Μπροῦσαλη Π., *Μυστικὴ Θεολογία*, ἐκδόσεις Ἐπέκταση, Κατερίνη 1997.
- Ἀρχιμ. Μπροῦσαλη Π., *Περὶ Κατασκευῆς τοῦ Ἀνθρώπου*, ἐκδόσεις Τέρτιος, Κατερίνη 1992.
- Θ. Νικολάου, *Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1981.
- Σιάσου Λ., *Αἶμα Σταφυλῆς*, ἐκδόσεις Ἀρμός, Ἀθήνα 1998.
- Στανιλοάε Δ., «Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα» ἀπόδοση ἀπὸ τὰ Γαλλικὰ Ζ. Πλίακου, *Σύναξη*, τ.χ. 4, Ἀθήνα 1982, σσ. 7-13.

β) Ξενόγλωσσα ἔργα

- Caruso I. A., *Ψυχανάλυσις καὶ Σύνθεσις τῆς Ὑπάρξεως*, μετάφρ. Ἀ. Καραντώνη, ἐκδόσεις Ἰνστιτούτου Ἱατρικῆς Ψυχολογίας καὶ Ψυχικῆς Ὑγιεινῆς, Ἀθήνα 1953.
- Cavarnos J., *St. Gregory of Nyssa on the Origin and Destiny of the Soul*, ἐκδόσεις Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, Massachusetts 1956.
- Changeux J.-P., *Ὁ νευρωνικὸς ἄνθρωπος*, μετάφρ. Β. Μπρίκα, ἐκδόσεις Ράππα, Ἀθήνα 1983.
- Curchland P. S., *Neurophilosophy*, ἐκδ. The Mitt Press, London 1989.
- Eccles J., *The neurophysiological Basis of Mind*, ἐκδόσεις At the Clarendon Press, Oxford 1953.
- Hart A. L., *Human Brain and Human Learning*, ἐκδόσεις Longman Inc., N.Y., 1983.
- Hayes N., *Εἰσαγωγή στὴν ψυχολογία*, τόμ. Α', ἐπιμέλεια Ἀ. Εὐκλείδη, ἐκδόσεις Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 1994.
- Johnson S., *Character styles*, ἐκδ. W.W. Norton & Comp., New York, London 1994.
- Louria A., *Ἡ λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου*, μετάφρ. Ν. Ἀγγελόπουλος, ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1999.
- MacKay D. M., «Cerebral Organization and the Conscious Control of Action», *Brain and Consious Experience*, ἐκδόσεις Springer - Verlag, N.Y. 1996.

Propper K. R., Eccles J. C., *The Self and Its Brain*, έκδ. Routledge & Kegan Paul, N.Y. 1977.

Searle J., *Νοῦς, Ἐγκέφαλος καὶ Ἐπιστήμη*, μετάφρ. Κ. Χατζηκυριάκου, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1994.

Wilkie J., *The Science of Mind and Brain*, ἐκδόσεις Hutchinson House, N.Y. 1953.

Ziehen Th., *Ἐγκέφαλος καὶ ψυχὴ*, ἐπιμέλεια-μετάφρ. Ἄ. Δαλεζίου, Ἀθήνα 1915.